

De burger als eunuch

N. C. F. VAN SAS

Eind 1992 werd ik gevraagd commentaar te leveren bij de opzet van het IJkpuntdeel 1800. NWO had daarvoor een passende locatie uitgezocht: het conferentiecentrum 'De Queeste' te Leusden. Reagerend op het gepresenteerde raamplan constateerde ik toen dat de auteurs kennelijk met het ijkjaar 1800 in hun maag zaten, omdat er rond die tijd te veel gebeurde en omdat het hun allemaal te politiek was. Daardoor kwam hun onderzoeksstrategie naar mijn smaak neer op het maken van omtrekkende bewegingen om dat onwerkbaar ijkjaar 1800 heen. Mijn stelling daartegenover was dat politiek en cultuur omstreeks 1800 zo nauw met elkaar verweven waren dat je de cultuur van die periode — hoe je die ook omschrijft — niet kunt begrijpen zonder aan de politieke dimensie volop recht te doen.

We zijn inmiddels tien jaar verder, de queeste is ten einde en de vraag is: waar staan we nu? Frank Ankersmit heeft in zijn bijdrage de doorbraak van een nieuw paradigma verwelkomd waar het gaat om de achttiende eeuw, dat stiefkind uit onze vaderlandse geschiedenis. Ik weet niet precies wat hij met dat nieuwe paradigma bedoelt. Voorzover het de revaluatie van de Nederlandse Verlichting betreft heeft die paradigmawisseling immers al zo'n kwart eeuw geleden plaatsgevonden en kan dit boek beschouwd worden — en zo wordt het ook gepresenteerd — als de synthese van de inspanningen van een hele generatie *dix-huitiémisten*. Daaronder neemt het werk van de beide auteurs zelf uiteraard een prominente plaats in. Aan dat nieuwe paradigma hebben Kloek en Mijnhardt nu evenwel een polemische, provocerende draai gegeven, en als het die draai is die Ankersmit toejuicht, moet ik krachtig met hem — maar in feite dus met de IJkpuntauteurs — van mening verschillen.¹ Een probleem is dat de auteurs hun boek haast in één adem presenteren als een synthese en als een these.² Uit hun reactie (onder andere op het KNHG IJkpuntencongres op 31 mei 2002) op de kritiek die zij inmiddels van verschillende kanten hebben gekregen³, lijkt de opvatting te spreken dat het enkele poneren van een these hen, omdat het immers een these is, al bij voorbaat zou moeten vrijwaren van kritiek daarop. Die opvatting kan ik niet delen. Ik zal proberen de auteurs van dit mooie en ook zeer ambitieuze boek te beoordelen op hun eigen — soms zeer verstrekkende —

1 Zie ook mijn bespreking van J. J. Kloek en W. W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001) in *NRC-Handelsblad*, 1 juni 2001. In het onderhavige stuk is behalve mijn interventie op het KNHG IJkpuntencongres ook mijn bijdrage verwerkt aan een debat met Kloek en Mijnhardt over *Blauwdrukken* voor het colloquium Cultuurgeschiedenis van de Utrechtse Letterenfaculteit op 5 oktober 2001. Zie voorts hun eigen positiebepaling, *Blauwdrukken*, 20.

2 *Ibidem*, 21.

3 Zie bijvoorbeeld de besprekingen door W. Velema, *Historisch Nieuwsblad*, juli 2001, 54-55; R. Dekker, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXVII (2001) 376-378; Th. Clemens, *Trajecta*, X (2001) 284-291; M. Mathijsen, *Folia*, 19 januari 2002, 16-17; W. R. D. *van Oostrum*, *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, XXV (2002) 32-38.

interpretatieve claims. Daarbij kijk ik speciaal naar de verhouding tussen cultuur en politiek en naar hun gedurfde poging het primaat van de cultuur te proclameren in een tijd — de late achttiende eeuw — die tot dusver juist te boek stond als één van de meest gepolitiseerde perioden uit de Nederlandse geschiedenis.

Waar gaat het allemaal om? Mijnhardt en Kloek zien in de achttiende-eeuwse Republiek een nieuw en 'radicaal modern'⁴ burgerschapsideaal geboren worden, dat van de morele burger, die buiten de sfeer van de politiek in eigenlijke zin, die voor hem niet toegankelijk is, een 'acceptabel alternatief voor politieke participatie'⁵ ontdekt. Dit nieuwe beschavingsideaal van verlichte sociabiliteit en deugdzaamheid werd vooral in de spectatoriale tijdschriften tot ontwikkeling gebracht. Het was moreel gefundeerd, werd cultureel ingekleurd en ademde naarmate de tijd vorderde ook een toenevende maatschappelijke betrokkenheid.

Dit ideaal van verlichte sociabiliteit en die praktijk van genootschappelijkheid — beide niveaus worden in *Blauwdrukken* niet altijd even goed uit elkaar gehouden — heeft in de Nederlandse achttiende eeuw zonder twijfel een cruciale rol gespeeld. In culturele zin, maar ook op een onpolitieke manier politiek. We hebben het dan over *de politics of culture*. Het identificeren van een dergelijke alternatieve vorm van participatie in de publieke sfeer⁶, wil evenwel nog niet zeggen dat daarmee de politiek

4 *Blauwdrukken*, 313.

5 *Ibidem*, 176 en W. W. Mijnhardt, *Over de moderniteit van de Nederlandse Republiek* (Openingscollege Faculteit der Letteren, 4 september 2001; Utrecht, 2001) 30.

6 Hoe de visie van Kloek en Mijnhardt zich verhoudt tot de publieke sfeer uit J. Habermas' invloedrijke *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (Darmstadt/Neuwied, 1962) blijft onduidelijk. In *Blauwdrukken* wordt Habermas niet genoemd al heeft de communicatiegemeenschap die in hun boek een centrale plaats inneemt veel trekken gemeen met zijn publieke sfeer. In verwante recente publicaties neemt Mijnhardt echter afstand van degenen die zich zijns inziens door Habermas hebben laten (mis)leiden. In de nooit gepubliceerde lezing 'De Bataafse burger', gehouden op het KNHG-congres van najaar 1996 over 'het ontstaan van het moderne Nederland', waarin de these van de morele burger bij mijn weten voor het eerst aan een breder publiek werd gepresenteerd, spreekt Mijnhardt even kritisch als cryptisch over een 'veronderstelde parallelle tussen de Franse en de Nederlandse revoluties', een 'import-interpretatie' die gebaseerd zou zijn op Kosellecks *Kritik und Krise* en Habermas' *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. In zijn *Over de moderniteit* herhaalt hij deze redenering (35-36), maar helaas opnieuw zonder aan te geven waar, wanneer en door wie deze 'import-interpretatie' zou zijn verdedigd. Dit alles laat wat mij betreft overigens onverlet dat Habermas' conceptie van een publieke sfeer, mits niet dogmatisch opgevat en met inachtneming van de uitgebreide kritische reflectie daarop, nog steeds een belangrijke bron van inspiratie kan zijn voor het onderzoek naar uiteenlopende landen en samenlevingen in de achttiende eeuw. Zowel in Duitsland waar het rondom de *Öffentlichkeit* lange tijd vrij stil is geweest als in de anglofone wereld (die in vertaling pas in 1989 met Habermas' werk kon kennismaken) lijkt zijn publieke sfeer thans een opmerkelijke *revival* door te maken. Zie bijvoorbeeld de recente studie van T. C. W. Blanning, *The culture of power and the power of culture. Old Regime Europe, 1660-1789* (Oxford, 2002), die na Habermas' these, de toepassing daarvan en de kritiek daarop zorgvuldig te hebben overwogen concludeert: 'when every qualification has been duly registered, the main pillars of his edifice remain', en 'what remains provides an illuminating perspective from which to view the political culture of the old regime.'¹⁴ Zie ook de evaluaties van Habermas' invloed en inbreng in J. van Horn Melton, *The rise of the public in Enlightenment Europe* (Cambridge, 2001) 3-15 en H. Barker, S. Burrows, ed., *Press, politics and the public sphere in Europe and North America, 1760-1820* (Cambridge, 2002) 10-13. Voor een kritische lezing van het gebruik van Habermas door historici, uitmondend in een analyse van de opvattingen van K. Baker, F. Furet en M. Ozouf, zie H. Mah, 'Phantasies of the public sphere. Rethinking the Habermas of historians', *The journal of modern history*, LXXII (2000) 153-182.

in striktere zin buiten de orde of obsoleet kan worden verklaard. Het lijkt er sterk op dat de auteurs een historiografisch model dat is ontwikkeld voor Schotland na de Unie met Engeland in 1707, en ook voor het absolutistische Frankrijk, zonder meer naar de Republiek transplanteren. Zoals Nicholas Phillipson voor Schotland⁷ en Daniel Gordon voor Frankrijk⁸ hebben laten zien, kon het concept van *politesse of politeness* vruchtbaar worden aangewend om buiten de politiek toch een publieke sfeer te creëren. Hoewel de politieke situatie in Frankrijk en Schotland onderling natuurlijk sterk verschilde — in het laatste geval was er, aldus Gordon, sprake van te weinig staat, in Frankrijk was er juist teveel staat — ging het toch om hetzelfde probleem: 'how to construe a domain of ethically significant exchange outside of the political sphere, and how to depoliticize virtue so that life without sovereignty could have meaning.'⁹

In de Nederlandse Republiek was de politieke situatie wezenlijk anders en verliep de receptie van dat concept *van politesse* dan ook op eigen wijze. Zoals Wyger Velema overtuigend heeft aangetoond, werd hier juist een soort fusie bewerkstelligd tussen het klassieke republikanisme enerzijds en dat nieuwmodische ideaal van *politesse* anderzijds, met als uitkomst een 'beschaafd republikanisme' dat zowel een politieke als een culturele kant had.¹⁰ Zonder twijfel was dit ideaal (dat met name door Justus

7 Hier is kennelijk sprake van voortschrijdend inzicht bij Mijnhardt die vrijwel dezelfde bewoordingen ('een acceptabel alternatief voor politieke participatie', een kernzin uit zijn betoog die is ontleend aan Phillipson, 'The Scottish Enlightenment', in: R. Porter, M. Teich, *The Enlightenment in national context* (Cambridge, 1981) 32) eerst alleen voor Schotland laat gelden, om die tenslotte zonder meer op de Republiek te projecteren. Na (in 1983) te hebben aangegeven hoe volgens Phillipson deelname aan de activiteiten van de Schotse genootschappen 'een substituut vormde voor politieke activiteit', vervolgt Mijnhardt dat 'de zaken voor de Republiek waarschijnlijk precies andersom lagen': 'Hier schiepen de genootschappen van de tweede en derde generatie een kader waarin een pre-politiek burgerlijk zelfbewustzijn tot ontwikkeling kon komen bij groepen die in geen eeuwen meer deel aan de regeringspraktijk hadden gehad' (*De negentiende eeuw*, VII (1983) 100 noot 69). Ook in zijn dissertatie uit 1987 ligt de situatie ten aanzien van dit voor Schotland 'acceptabel[e] alternatief voor politieke participatie' in de Republiek waarschijnlijk nog andersom (*Tot Heil van 't Menschdom*, 115). In *Blauwdrukken* (176) wordt het Schotse model echter ook op de Republiek van toepassing verklaard, waarna Phillipsons frase ook in *Over de moderniteit* (30) ondubbelzinnig (en ditmaal zonder verwijzing naar Schotland) op de Republiek wordt geprojecteerd. Deze interpretatieve omslag wordt nergens toegelicht. Daardoor blijft volstrekt onduidelijk waarom de aanwezigheid van dit kennelijk zo 'acceptabele alternatief voor politieke participatie' de patriotten in de jaren 1780 toch allerminst ervan heeft weerhouden — om het zacht uit te drukken — met kracht en animo te streven naar politieke inspraak en medezeggenschap. Bij het traceren van dergelijke interpretatieverschuivingen wreekt zich de zeer gebrekkige verantwoording van *Blauwdrukken*, die de wetenschappelijk geïnteresseerde lezer tot een spoorzoeker maakt en die, zoals R. Dekker heeft opgemerkt (*Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXVII (2001) 378), dit boek in feite 'buiten de wetenschappelijke discussie' plaatst.

8 D. Gordon, *Citizens without sovereignty. Equality and sociability in French thought, 1670-1789* (Princeton, 1994).

9 *Ibidem*, 137.

10 W. Velema, 'Beschaafde republikeinen. Burgers in de achttiende eeuw', in: R. Aerts, H. te Velde, ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen* (Kampen, 1998) 80-99. Zie voor deze politisering van *politesse* en voor de politieke dimensie van de Nederlandse spectatoren ook A. Hietbrink, 'De deugden van een vrije republiek. Opvattingen over beschaafdheid in de achttiende-eeuwse republiek', in: P. den Boer, ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam, 2001) 205-210.

van Effen in zijn *Hollandsche Spectator* werd uitgedragen) een belangrijke steun in de rug voor de nieuwe *civil society* die vooral vanaf 1750 tot ontwikkeling kwam: het conglomeraat van genootschappen, gezelschappen en opinievormende publicaties dat de openbare ruimte opnieuw vorm gaf. Ik denk dat de Ijkkpuntauteurs en ik het wat die nationale communicatiegemeenschap betreft wel met elkaar kunnen vinden — misschien doelt Ankersmit hierop als hij ons meningsverschil wat relativeert — al zouden zij die *civil society* dan explicieter in termen van de *politics of culture* moeten opvatten en in hun verklaringsmodel meer recht moeten doen aan nationaal sentiment als drijvende kracht en verbindend element van het verlichte hervormingsstreven.¹¹

De hoofdthese van hun boek komt erop neer dat die morele burgers een verlichte hervormingsagenda hebben opgesteld — de blauwdrukken — om de vervalsspiraal waarin de Republiek verzeild was geraakt te keren. Dit geleidelijke hervormings-scenario of proces van een zelfwerkende Verlichting — mijn woorden — werd echter in hun voorstelling op rauwe wijze verstoord door de politisering van de patriotten in de jaren 1780-1787¹² en de revolutie van de Bataven in 1795. De invoering van de eenheidsstaat in 1798 wordt door hen zelfs getypeerd als een 'funeste beoordelingsfout die het toch al moeizame hervormingsproces de nekslag heeft toegebracht'.¹³ De politiek in strikte zin waarin, hoe je die ook definieert, toch de machtsfactor (en de strijd om de macht) op de een of andere wijze zal moeten worden verdisconteerd, wordt dus buiten de orde verklaard uit naam van dit in essentie superieure ideaal van een moreel burgerschap. Als dat 'radicaal modern' wordt genoemd (en voorzien van

11 Zie mijn 'Nederland: een historisch fenomeen', in: D. Fokkema, F. Grijzenhout, ed., *Rekenschap 1650-2000* (Den Haag, 2001) 56-58.

12 Dat toen ook de literaire genootschappelijkheid op allerlei manieren van politiek doortrokken raakte, laat M. de Vries zien in haar dissertatie *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland, 1750-1800* (Nijmegen, 2001). Hier treden we een heel andere wereld binnen dan het harmonische burgerlijke universum van Kloek en Mijnhardt. Terwijl zij het fenomeen van de georganiseerde sociabiliteit vrijwel kritiekloos tegemoetreden, dachten — ook zeer verlichte — tijdgenoten hier soms heel wat genuanceerder over. De Orangistische *philosophe* Ehe Luzac haalde na de patriottentijd fel uit naar de hele genootschappelijke praatcultuur: 'Onze Voor-ouders hebben zulke Genootschappen niet gehad; maar zy hebben, in plaats van zich met bloote bespiegelingen op te houden, handen aan 't werk geslagen; hunne vernuftige gedachten met een dadelijke oefening gepaard. Dikwyls gaat het zoo; hoe meer men praat, hoe minder men doet.' ([Elie Luzac], *De voor- en nadeelen van den invloed des volks op de regering*, III (Leiden, 1789) 159).

13 *Blauwdrukken*, 570. Zie voor kritiek op deze bewering, op hun kwestieuze interpretatie van de beide staatsgrepen van 1798 en op het negeren van de Nationale Vergadering, die beschouwd mag worden als een politiek vervolg op de door hun centraalgestelde genootschappelijke debatcultuur, mijn recensie van *Blauwdrukken* in *NRC-Handelsblad*. De auteurs betogen ook dat de tegenstelling aristocratie-volk uit Frankrijk geïmporteerd zou zijn, in de Bataafse tijd met een even verrassende als plotselinge frequentie werd gebruikt en zelfs de 'kern van de Bataafse revolutionaire erfenis' (?) ging uitmaken (558). Zie evenwel voor het grote belang van de begrippen 'aristocraat' en 'aristocratie' juist in de zo autochtone patriottentijd, S. R. E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam, 1995) hoofdstuk 7.

een toekomstperspectief dat reikt tot 1970¹⁴) betekent dat blijkbaar: de politiek voorbij.¹⁵

Hiermee wordt de these van Kloek en Mijnhardt wat mij betreft uiterst problematisch. Door alles wat naar politiek zweemt stelselmatig te discrediteren, komt zij neer op een fundamentele ontkenning van het politieke moment vanaf het eind van de jaren 1770 en vervolgens van de revolutionaire ervaring vanaf 1795. We hebben het dan dus over de twintig jaar die onmiddellijk aan het IJKpunt 1800 voorafgaan en die tot de door de auteurs zelf vastgestelde bandbreedte van hun IJKpunt behoren: naar eigen zeggen bestrijkt dat IJKpunt immers de vijftien jaar voor en na 1800.¹⁶

Met deze gekunstelde scheiding van cultuur en politiek — waarbij hun verlichte hervormingsagenda wordt losgemaakt van de niet minder verlichte politieke discoursen van patriotten en Bataven, die nauwelijks ter sprake komen — kiezen de auteurs zonder dat met zoveel woorden te zeggen positie in een klassiek historiografisch leerstuk: dat van de relatie tussen Verlichting en Revolutie. Niet alleen wordt deze relatie door hen volstrekt ontkend, ze proberen bovendien een soort *counterfactual* alternatief te formuleren door te suggereren dat het zonder de tussenkomst van patriotten, Bataven en politiek gedruis *überhaupt* allemaal heel anders en vooral veel beter zou zijn gegaan met hun verlichte blauwdrukken. Of dat nu waar is of niet doet niet eens zoveel ter zake: het is allemaal erg *iffy*, onbewezen en natuurlijk ook niet bewijsbaar. Wel te bewijzen daarentegen is hun weigering de empirische werkelijkheid van patriotten en Bataven, inclusief hun intense politieke debatten, in hun interpretatie te integreren. Daarmee is die interpretatie op z'n best zeer eenzijdig, maar in feite onhoudbaar en in wezen zelfs onhistorisch.

Hun verlichte harmoniemodel werkt zolang het werkt, dat wil zeggen vooral tijdens de 'gulden Eeuw van rust en kalmte'¹⁷ tussen 1750 en 1780. Het komt in de problemen als de politieke context met het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog dramatisch verandert. Tegen de spanningen van de jaren 1780 blijkt het niet opgewassen. Consensus maakt dan een tijdlang plaats voor conflict. En dat conflictmodel domineert de Nederlandse verhoudingen tot ca. 1800 wanneer er weer sprake is van

14 *Blauwdrukken*, 313, 586.

15 Mijnhardt en Kloek blijken hiermee nog geheel in de ban van dit verlichte sociabiliteitsdiscours, waarin 'the political was theoretically subsumed by the sociable' (Gordon, *Citizens without sovereignty*, 243). Elders, bijvoorbeeld voor Frankrijk, is al genoegzaam aangetoond hoe dit consensusideaal in de laatste decennia van de achttiende eeuw werd ingehaald, of althans sterk geproblematiseerd, door een praktijk van contestatie. Vooral de scherpzinnige analyses van Keith Michael Baker van het fenomeen 'opinion publique' hebben bijgedragen tot het accentueren van 'the paradox of an idea that imputed unity to a people but in reality unleashed protest and contestation' (Gordon, *Citizens without sovereignty*, 200 en noot 86). Dezelfde paradox laat zich aanwijzen voor de Republiek. Zie mijn "Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813", *Tijdschrift voor geschiedenis*, CII (1989) 471-495, speciaal 475, 481 en 'Scenario's vooreen onvoltooide revolutie, 1795-1798', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CIV (1989) 624, 635-636.

16 *Blauwdrukken*, 23.

17 Aldus de auteur van *De beroerten in de Vereenigde Nederlanden, van den jaare 1300 tot op den tegenwoordigen tyd; geschetst ter waarschuwing van derzelver tegenwoordige burgers en leden van regeering*, IV (Amsterdam/ Harlingen, 1787) 2.

depolitiseren en — maar dan zijn we een volle twintig jaar verder — een nieuw, nationaal harmoniemodel de verhoudingen gaat beheersen. Er wordt aldus een deken van consensus en conciliantie gelegd over één van de meest hectische, gepolitiseerde maar tegelijk politiek-vernieuwendere perioden uit de Nederlandse geschiedenis.

Zoals de auteurs zelf zeggen werd de verlichte hervormingsagenda op het gebied van onderwijs, armenzorg en gezondheidszorg — de blauwdrukken — in 1795-1796 getransformeerd in een beleidsagenda.¹⁸ Het bleek echter niet zo eenvoudig die beleidsagenda ook werkelijk uit te voeren, waarbij het frappant is dat de Nationale Vergadering, waar tussen 1796 en 1798 een diepgaand politiek debat plaatsvond, vrijwel buiten beschouwing blijft. Daar manifesteerde zich de spanning tussen droom en daad en bleek dat beleidmaken heel wat praktische waaronder financiële bezwaren met zich meebracht. Daar werd de verlichte burger — en maar al te vaak was dat een genootschapsman getooid met de sjerp van representant — plotseling geconfronteerd met wat later de smalle marges van de politiek zouden gaan heten. Je lost die spanning tussen droom en daad echter niet op door je dan maar te beperken tot de droom, de blauwdrukken. Het is dit fundamentele onbegrip voor politiek dat de these van *Blauwdrukken* naar mijn smaak zo eenzijdig en zo onwezenlijk maakt.

Iets eerder, als het gaat over de politiek uit de patriottentijd, leggen de auteurs er voortdurend de nadruk op dat de toen gehanteerde vormen van politiek (met name de zeer belangrijke rol van de politieke pers, hier gekwalificeerd als 'krantjes' en 'blaadjes') niet 'blijvend' zijn geweest en daarmee naar hun oordeel kennelijk ook niet historisch relevant zijn.¹⁹ Dat is een merkwaardige opvatting van politiek die blijkbaar uitgaat van de premisse van een monolineaire evolutie, een gestaag opgaande gang naar de moderniteit.

Ik ben bang dat politieke processen zich in de historische werkelijkheid wat minder rechtlijnig voltrekken. Het gaat bij politiek om moment en momentum, om een conjunctuur van politisering en depolitisering en om een opeenvolging van politieke

18 *Blauwdrukken*, 552.

19 *Ibidem*, 86-87. Kloek en Mijnhardt introduceren hier het criterium dat een publieke opinie 'permanent gepolitiseerd' moet zijn om die naam te verdienen (zie ook 20). Zij sluiten hiermee nauw aan bij het onderzoek (verricht in het kader van het IJkpunt 1800) van de neerlandicus G. J. Johannes naar het tijdschrift als medium en naar de markt voor tijdschriften in Nederland, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland, 1770-1830* (Den Haag, 1995). In deze studie probeert Johannes stelselmatig het belang van politieke tijdschriften, vooral in de jaren 1780, te bagatelliseren (zie met name 14-15 en hoofdstuk 10). 'Blijvend', 'permanent', 'definitief', 'continu' zijn sleutelwoorden in zijn opvatting hoe een politieke pers om die naam waard te zijn zou moeten functioneren. Wie zoekt naar een 'permanent gepolitiseerde publieke opinie' (*Blauwdrukken*, 87, mijn cursivering) vindt het feit dat de patriotse bladen bij de Oranjerestauroatie van 1787 (uiteraard weer verdwenen, blijkbaar voldoende om de hele patriotse (en anti-patriotse) perscultuur te discrediteren. Het probleem is dat Johannes, in deze gevolgd door Kloek en Mijnhardt, vrijwel uitsluitend oog heeft voor tijdschrifttechnische ontwikkelingen en met name zijn stelling wil onderbouwen dat de 'schaal van Nederland' geen gespecialiseerde tijdschriften (waaronder die politieke) toelaat. Deze blikvernaauwing leidt tot ingenieus argumenteren, suggestief citeren en het volledig voorbijgaan aan de jarenlange politieke cultuur van contestatie, waarin bladen als *De Post van den Neder-Rhijn* en *De Politieke Krayer* een zeer belangrijke (ook door tijdgenoten nadrukkelijk erkende) functie vervulden.

systemen waarbij inderdaad bepaalde vormen van politiek kunnen opbloeien die ook weer, en soms zelfs voorgoed, kunnen verdwijnen. Bepaalde vormen van politiek hoeven niet blijvend te zijn om toch zeer blijvende gevolgen te kunnen hebben. Door de revolutie van patriotten en Bataven is het *ancien régime* van de Republiek eerst ondermijnd en vervolgens afgebroken, en zijn daarna de fundamenteën van een nieuwe politieke orde gevestigd, met als kenmerken de 'Verklaring van de rechten van de mens en burger' (1795), een door algemeen mannenkiesrecht gekozen volksvertegenwoordiging (1796), de scheiding van kerk en staat (1796) en *last but not least* een grondwet die de eenheidsstaat vestigde (1798), de belangrijkste doorbraak in het Nederlandse staatsvormingsproces sinds de Opstand. In mijn bijdrage aan het afsluitende IJKpuntdeel *Rekenschap* heb ik laten zien hoe deze majeure politieke ontwikkelingen juist nauw samenhangen met, en in het verlengde liggen van, de creatie van een verlichte *civil society* in de jaren 1750-1780.²⁰

Wanneer de politieke ontwikkeling wordt opgevat als een opeenvolging van politieke systemen — die ten opzichte van elkaar scherp discontinu kunnen zijn en stuk voor stuk specifieke kenmerken hebben — is het ook niet nodig om, zoals Mijnhardt en Kloek doen, de activiteiten van patriotten en Bataven als 'generale repetities' voor een moderne politieke cultuur te kwalificeren.²¹ Deze weinig verhelderende metafoor impliceert dat er zoiets zou zijn als een ideaaltypische moderne politieke cultuur die nu blijkbaar een *try-out* krijgt maar waarvan de echte première nog moet komen. Deze visie doet om te beginnen al geen recht aan het eigen karakter van de laat-achttiende-eeuwse ontwikkelingen, waarbij ook de onderlinge relatie tussen patriottentijd en Bataafse tijd bijzondere aandacht verdient.²² Daarnaast is er de doorwerking en het blijvend effect (tot de dag van vandaag) van de belangrijke hervormingen uit de Bataafs-Franse tijd, hierboven opgesomd. Maar bovendien vormden de politieke ervaringen en experimenten uit de patriottentijd en de Bataafse tijd in de daaropvolgende decennia een sterk negatief referentiepunt: een les hoe het juist niet zou moeten, die — hoe paradoxaal dat misschien ook klinkt — die latere tijd toch sterk met de patriots-Bataafse jaren verbindt. Vrijwel meteen na het staatsvormende hoogtepunt van 1798 gingen zeer velen zich afzetten tegen de nu als maatschappelijk ont-

20 'Nederland: een historisch fenomeen', met name 56-58. Zie voor deze samenhang van culturele en politieke ontwikkelingen in meer detail mijn artikelen 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel' en 'Scenario's voor een onvoltooide revolutie'.

21 *Blauwdrukken*, 579.

22 Hierbij valt niet alleen te denken aan de invloed — zowel positief als negatief — van het Franse voorbeeld na 1789, van de Franse aanwezigheid na 1795 en aan de — door Kloek en Mijnhardt sterk overschatten — rol van de in 1795 uit Frankrijk teruggekeerde patriote emigranten, maar minstens zozeer aan de lessen die met name patriotten die in Nederland waren gebleven trokken uit het patriottisme (inclusief hun eigen activisme) van de jaren 1780. Zie hiervoor mijn 'De verbeelding en de macht. IJbrand van Hamelsveld in het studiehuis der Restauratie', in: E. O. G. Haitsma Mulier, L. H. Maas, J. Vogel, ed., *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum, 2000) 181-189. Ik interpreteer hier Van Hamelsvelds voor de latere beeldvorming zeer invloedrijke *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw* (Amsterdam, 1791) als een nadrukkelijk tijdgebonden verbindingsschakel tussen het patriote en Bataafse politiek-culturele vertoog.

wrichtend ervaren effecten van de politisering van de afgelopen jaren, en die van de patriottentijd daarvoor. Dit klimaat van depolitisering duurde ook na de vrijwording van 1813 voort, al ging men toen wel — in vrijheid — op zoek naar een nieuw, post-revolutionair en post-verlicht compromis op allerlei terreinen, waaronder cultuur en politiek: *een juste milieu*.

Juist die dubbele verwerking van de patriots-Bataafse erfenis — tegelijk aanvaarden en verwerpen — maakt de periode 1780-1800 mijns inziens onmiskenbaar de beginfase — zowel het constitutief moment als het integrerend deel van de politieke moderniteit in Nederland. Als Kloek en Mijnhardt zoeken naar alternatieve beginpunten komen zij uit bij Da Costa en Le Sage ten Broek. Kenmerkend voor hun optreden is veeleer dat zij een volgende fase aankondigen die zich juist afzet tegen het compromisdenken en het *juste milieu* van de Restauratie, waarin de verlichte blauwdrukken overigens integraal waren opgenomen.²³ Opvallend is voorts hoe weinig waardering Kloek en Mijnhardt kunnen opbrengen voor koning Willem I, de prins die patriots geworden was en wiens werktafel haast doorboog onder de verlichte blauwdrukken. In hun ogen kan Willem I echter geen goed doen. Van zijn 'vooropleiding' tot verlicht absoluut vorst in het ministaatje Fulda zouden hem 'vooral de charmes van het dynastiek koningschap' zijn bijgebleven. In één adem wordt hem daarop verweten dat hij geen oog had voor de 'reformistische traditie van onder af' uit de laat achttiende-eeuwse Republiek en dat hij de Bataafse hervormingsagenda niet en bloc van bovenaf, als verlicht despoot, heeft afgekondigd.²⁴ Vervolgens zien zij in de jaren twintig het 'grote debat' beginnen over 'moderne parlementair-constitutionele verhoudingen dat uiteindelijk zou leiden tot de liberale grondwet van 1848.'²⁵ Hier wrijft de politiek geïnteresseerde lezer zich de ogen uit: zo groot was dat debat om te beginnen niet, maar het contrast in waardering met de vrijwel genegeerde constitutionele debatten van patriotten en Bataven wordt nu wel erg pijnlijk.

Wat heeft dit alles voor historiografische implicaties? Wat de Nederlandse geschiedschrijving van de achttiende eeuw betreft is mijn antwoord tweeledig en ambivalent. Het is natuurlijk prachtig dat we nu een mooie (en bovendien zeer leesbare) synthese van de Nederlandse Verlichting hebben, die in veel opzichten de neerslag is van vijftwintig jaar creatief Nederlands Verlichtingsonderzoek, niet in de laatste plaats afkomstig van de beide auteurs zelf. Maar als we kijken naar hun these, en vooral naar hun antipolitieke interpretatie van de decennia 1780-1800, kan ik die alleen maar zien als een stap terug. Sterker nog: ik geloof dat de patriotten en Bataven — soms dezelfde personen die in dit boek gelauwerd worden als exponenten van een verlichte genootschappelijkheid — zelden zo uit de hoogte zijn behandeld als juist hier. Wat begint als een meeslepend panorama van de Nederlandse Verlichting onttaardt daarmee in een bizarre exercitie in historisch negationisme: een poging de patriotten

²³ *Blauwdrukken*, 579.

²⁴ *Ibidem*, 578-579.

²⁵ *Ibidem*, 579-580.

en Bataven — die het historisch toch al niet makkelijk hebben gehad — weg te schrijven uit de Nederlandse geschiedenis.

Ook in internationaal perspectief is er naar mijn smaak sprake van een stap terug. Enerzijds hebben de auteurs voortdurend geprobeerd hun interpretatie van de Nederlandse Verlichting te situeren in een Europese context, zoals de opdracht luidde. Die internationale vergelijking wordt goed volgehouden en steeds in het betoog geïntegreerd. Des te merkwaardiger is het dan dat dit niet heeft geleid tot een adequate verwerking van de dominante historiografische tendens van de afgelopen decennia om de tweede helft van de achttiende eeuw te interpreteren in termen van een nauwe samenhang van politiek en cultuur, waarbij de *politics of culture* en de *culture of politics* soms haast naadloos in elkaar overgaan. In de ons omringende landen, of het nu Engeland, Frankrijk of Duitsland is, heeft die benadering fraaie resultaten opgeleverd. Deze ineenvlechting van politiek en cultuur heeft ook belangrijk bijgedragen aan de 'oplossing', of althans scherpere formulering, van het klassieke probleem van de relatie tussen Verlichting en Revolutie. In plaats van de Nederlandse cultuur in die internationale historiografische context te situeren, wordt ze daaruit echter in dit boek, paradoxaal genoeg, juist losgemaakt.

De aanvankelijk zo aantrekkelijk ogende titel *Blauwdrukken* krijgt bij nadere reflectie soms een omineuze en zelfs ietwat sinistere bijklank. De empirische werkelijkheid wordt door Kloeke en Mijnhardt graag een 'weerberstige werkelijkheid' genoemd die zich maar lastig laat 'boetseren'²⁶, een hinderlijke sta-in-de-weg lijkt het wel voor hun *Blauwdrukken* die soms zelf — als historische studie — een wat utopisch karakter hebben. Het 'volstrekt monolithische' 'moreel-burgerlijk universum' dat zij proclameren²⁷ laat geen ruimte voor alternatieve opvattingen en voegt zich daarmee naar de antipolitieke en zelfs totalitaire trekken van de utopie sinds Plato. Zij hinken dan ook op twee gedachten als zij zelf de nationaal-opvoedende toneelpolitiek uit de Bataafse tijd — die logisch voortvloeit uit die utopische dimensie — kwalificeren als 'megalomaan' en 'totalitair'.²⁸ Dezelfde typering zou dan op veel grotere schaal op hun 'inspirerende beschavingsboodschap'²⁹ als zodanig van toepassing moeten zijn.

Hun model van de Nederlandse Verlichting is met andere woorden sterk gehomogeniseerd, geharmoniseerd en soms ook gesteriliseerd. In dit verband moest ik terugdenken aan de boutade van André Hanou uit 1989 over het nieuwe beeld van de Nederlandse Verlichting dat toen sinds eenjaar of tien in zwang was gekomen. Hanou begon met het schetsen van de Verlichting zoals hij die bij voorkeur waarnam, in termen van een architectonische metafoor: een gebouw zonder al te veel eenheid met een klassiek front, maniëristische en barokke torentjes, slaapvertrekken in sentimentele stijl, een *gothic* keuken, een piëtistisch studeervertrek, een atheïstische biljart-

26 Bijvoorbeeld *Ibidem*, 583.

27 *Ibidem*, 579.

28 *Ibidem*, 504.

29 *Ibidem*, 232.

kamer, een deïstische bibliotheek, alles omzoomd dooreen tuin in Engelse landschapsstijl. Daartegenover plaatste hij de 'blauwdruk' van dit verlichte gebouw' die sommige historici en neerlandici (onder wie Mijnhardt) ons voorhielden: een 'ons heden ten dage nog steeds zeer bekend voorkomende, protestants-christelijke doorzonwoning, met misschien daarachter nog een kleine deïstische garage.' Hanou concludeerde dat het hier in feite ging om het terugprojecteren van wat de negentiende eeuw in de achttiende aanstond, om letterlijk: 'Victoriaanse blauwdrukken'. Ik laat in het midden of Mijnhardt en Kloek die kritische kwalificatie uit 1989 eerst Freudiaans verdrongen hebben om deze thans triomfantelijk gesublimeerd in hun titel te laten terugkeren. Ik herhaal alleen de verzuchting die Hanou hier nog aan toevoegt: 'laten we van onze Verlichting niet op voorhand een christelijk rusthuis maken, in die anti-revolutionaire geest.'³⁰

De morele burger van Kloek en Mijnhardt blijkt met dit al een *one-dimensional man* die alleen kan bestaan bij de gratie van een Grote Verdwintruc, bedoeld om het waardenpatroon en de *grands projets* van de Nederlandse Verlichting ongeschonden over de hectiek van de revolutietijd heen te tillen naar de negentiende eeuw en om dat burgerideaal vervolgens als verlichte, zelf werkende kracht te laten doorgaan tot 1970 toe. Hanou's suggestie volgend betekent dat in zekere zin misschien ook het terugprojecteren van negentiende-eeuwse waarden in een achttiende-eeuwse wereld. Het is goed om nog even stil te staan bij de implicaties van deze historische verdwintruc voor ons beeld van de negentiende en twintigste eeuw. Het burgerschap wordt hiermee ontdaan van zijn politieke dimensie, juist in een periode — de tweede helft van de achttiende eeuw — waarin die burger zichzelf zowel moreel als politiek, in nauwe onderlinge samenhang, opnieuw definieert. De negentiende eeuw is vervolgens door Thorbecke — in zijn tijd de grootste kenner van de Bataafs-Franse periode — benoemd tot de 'staatsburgerlijke eeuw.'³¹ Die staatsburgerlijke dimensie hebben de auteurs in hun afsluitende toekomstperspectief geheel over het hoofd gezien.

Kloek en Mijnhardt zetten zich krachtig aftegen wat zij de 'mythe van een onveranderlijk burgerlijk Nederland' noemen, die tot vandaag de Nederlandse geschiedenis zou kleuren.³² Als zij daarmee bedoelen dat de Nederlandse burger in de achttiende

30 A. J. Hanou, 'Enkele kanttekeningen bij de studie van de Verlichting', *Literatuur*, VII (1990) 155-161. Inmiddels heeft Hanou een aantal van zijn publicaties gebundeld onder de titel *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)* (Nijmegen, 2002), waarmee hij — onderhuids polemiserend tegen dit overgehomogeniseerde Verlichtingsbeeld — juist geen synthese pretendeert te geven maar aandacht vraagt voor een alternatieve, subversieve en vaak zeer vrolijke Nederlandse Verlichting, waarin een streven naar vrijheid het belangrijkste verbindende element is. Jacob Campo Weyermans kritiek op het belerende simpelmansproza van Van Effen en de zijnen (38-39) laat zich daarmee tevens lezen als Hanou's kritiek op de thans dominante, en in *Blauwdrukken* gecanoniseerde, interpretatie van de Nederlandse Verlichting. Intussen zou het uitgebreide corpus teksten van Hanou's vrolijke Verlichting ook van belang kunnen blijken voor het traceren van de (eventuele) verdere doorwerking van de vroege, radicale Verlichting uit de laat zeventiende-eeuwse Republiek, die thans zo sterk in de belangstelling staat.

31 Zoals Wyger Velema in zijn kritische commentaar op de lezing van Mijnhardt op het KHNG-congres van 1996 terecht in herinnering riep. J. R. Thorbecke, 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap' [1844], *Historische schetsen* (Den Haag, 1872) 266.

32 *Blauwdrukken*, 555.

eeuw een ingrijpende gedaanteverwisseling doormaakte ten opzichte van zijn stoere voorvader uit de Gouden Eeuw, heb ik daar geen moeite mee. Maar als zij die transformatie vervolgens reduceren tot deze morele dimensie, kan ik alleen maar concluderen dat zij een oude mythe inruilen voor een nieuwe — die van de morele burger — van eigen makelij en met een aangepaste looptijd, van 1770 tot 1970.³³

In plaats van continuïteit en harmonie te proclameren in een jarenlang juist diep verdeelde wereld — een echt breukvlak kortom — zou een adequate historische interpretatie van de periode 1780-1800 zich mijns inziens moeten afvragen hoe de verlichte blauwdrukken — maar dan inclusief het politieke discours over de inrichting van (en de verhouding tussen) staat en samenleving dat toen centraal stond — de confrontatie met de inderdaad weerbarstige werkelijkheid aangingen en wat die interactie betekende in termen van *contestatory politics*. Daarbij ging het niet alleen om het utopische gehalte van die blauwdrukken maar meteen ook om hun maakbaarheid, om maakbaarheid *überhaupt* en daarmee om typisch politieke vragen, waaronder de vraag wat politiek eigenlijk is. Juist die botsing van verlichte idealen met een revolutionaire realiteit markeert overal in de westerse wereld — maar tegelijk ook overal op een nationaal-verschillende want historisch bepaalde manier — de omslag naar de moderniteit. Die botsing leidde ook tot wat Michael Stürmer de 'scherpen van het geluk' heeft genoemd,³⁴ de teloorgang van de onschuld van de Verlichting. Hoezeer de negentiende-eeuwer ook geprobeerd heeft dat geluk weer te lijmen, de breuklijnen bleven altijd zichtbaar en waren vaak nog scherp voelbaar.

Het is nogal naïef te denken dat Nederland, bij wijze van uitzondering, het goede verlichte doel alleen met heilige middelen zou hebben kunnen bereiken, zoals Kloek en Mijnhardt schijnen te impliceren. Tijdens de patriottentijd kwam het rondom die verlichte hervormingsagenda, waarin toen zoals gezegd het politieke discours zelf centraal stond, tot felle politisering en heftige contestatie. En ook toen in 1795 de verbeelding aan de macht was gekomen — en de Orangistische maar daarom niet per definitie anti-verlichte tegenpartij een tijdlang monddood werd gemaakt — ging de contestatoire politiek op die nieuwe voet en na enige tijd zelfs parlementair geïnstitutionaliseerd verder, ditmaal als strijd tussen Bataven onderling. Inzet van dat conflict was deels de vertaling van het Verlichte program van de rechten van de mens en burger naar een maatschappelijke en politieke realiteit, waarbij niet onbegrijpelijk groepen en gezindten die tot dusver hooguit tweederangs burgers waren geweest zich een tijdlang heftig roerden. Dat dit debat zich voltrok in een context van permanente oorlog en sterk verslechterende economische omstandigheden maakte het er allemaal niet eenvoudiger op.

Eenvoud is wel een kenmerk van de door Kloek en Mijnhardt uitgevonden morele burger. De complexiteit en de verwarring van de laatste decennia van de achttiende eeuw worden door hen versimpeld tot een aantrekkelijk en overzichtelijk patroon,

33 Vergelijk *Ibidem*, 586.

34 M. Stürmer, *Scherben des Glücks. Klassizismus und Revolution* (Berlijn, 1987).

waarin een verlicht harmoniemodel overheerst en de jarenlange worsteling van de Nederlandse burger met fundamentele politieke vragen wordt afgedaan als een historische vergissing: 'Van de Bataafse Tijd blijft in het hier geschetste perspectief alleen de succesvolle ontplooiing van het morele burgerschapsideaal over.¹³⁵ Voor mij is die morele burger een product van genetische manipulatie uit hun cultuurhistorische laboratorium. De morele burger is — laten we het beest maar bij de naam noemen — een eunuch: ontmand als politiek dier en onvruchtbaar als historiografisch concept.

'1800' Ter discussie. Een repliek

W. W. MIJNHARDT

Het KNHG-forum biedt een mooie gelegenheid de balans op te maken van de besprekingen die '1800' het afgelopen jaar ten deel zijn gevallen. Die kritiek heeft ons gedwongen nog eens te overdenken wat we hadden bedacht en onze uitgangspunten nog eens scherper te formuleren. Centraal in deze reactie staat vanzelfsprekend het betoog van Ankersmit, maar alvorens zijn opmerkingen van commentaar te voorzien, maak ik een omtrekkende beweging langs eerdere kritieken in de hoop dat die beweging uiteindelijk meer reliëf zal geven aan mijn repliek.

Toen Joost Kloek en ik twaalf jaar geleden met het ijkpuntproject begonnen, realiseerden we ons zeer wel — en dat stond los van de vraag welk boek we zouden schrijven — dat we bij de receptie ervan in ieder geval met twee problemen zouden worden geconfronteerd. Een van die problemen was specifiek voor 1800 en hield direct verband met de slechte reputatie van die periode; het tweede probleem vloeide voort uit het feit dat het schrijven van syntheses in Nederland een weinig beoefend genre is en de term in de historiografische praktijk contradictoire verwachtingen oproept.

Allereerst iets over de negatieve roep van 1800. Hoe diepgeworteld die reputatie is, bleek uit diverse recensies met als onbetwist hoogtepunt die van Jan Blokker in de *Volkskrant*.¹ Daarin proclameerde hij Nederland rond 1800 opnieuw tot vervalperiode waarbij hij zich beriep op onverdachte autoriteiten als Conrad Busken Huet en Johan Huizinga die beiden naam gemaakt hebben met hun lofzangen op de Gouden zeventiende Eeuw. Nu zal niet iedereen zich direct realiseren hoe nauw de slechte reputatie van 1800 juist met historici als Busken Huet en Huizinga verbonden is. Een nadere analyse van het begrip Gouden Eeuw in de Nederlandse geschiedschrijving maakt dat verband snel zichtbaar. De term Gouden Eeuw heeft namelijk nog niet zo'n lange geschiedenis. Vroeg-negentiende-eeuwse geschiedschrijvers als Jacobus Scheltema en Jan Frederik Helmers — de laatste in zijn befaamde verzetsgedicht *de Hollandsche Natie* van 1812 — waren de eersten die het begrip hanteerden in de betekenis van culturele bloei. Pasmunt werd de term eerst dankzij P. L. Mullers standaardwerk *Onze Gouden Eeuw* van 1896-1898.² Wanneer we het begrip Gouden Eeuw echter als een neutrale term zouden beschouwen, miskennen we het bijzondere karakter van geschiedschrijving. Geschiedschrijving bevat naast feiten en meningen ook 'discours' dat wil zeggen constructies die gebaseerd zijn op impliciete aannames en tot doel hebben complexe werkelijkheden in een begrijpelijk verband te plaatsen. Het begrip

1 *De Volkskrant*, bijlage Cicero, 15 juni 2001.

2 A. van der Lem, *Het Eeuwige verbeeld in een afgehaald bed. Huizinga en de Nederlandse beschaving* (Amsterdam, 1997) 17-28. Vgl. tevens K. van Berkel, 'De Tweede Gouden Eeuw', in: *Citaten uit het boek der natuur* (Amsterdam, 1998) 149-295.